

DOSTONNING STRUKTUR-KOMPOZITSION QURILISHI VA SYUJET TIPOLOGIYASI

Musayev Shohsuvor Tursin o'g'li

CHDPU o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi,
2-bosqich magistranti

Dostonning kompozitsion qurilishi va syujet tizimi murakkab epik butunlikni tashkil etib, u asarning g'oyaviy-badiiy salmog'ini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Doston kompozitsiyasi an'anaviy tarzda bir necha tarkibiy qismlardan shakllanadi: odatda asar maxsus kirish (peshguftor) bilan boshlanib, unda ijrochining niyati yoki voqealar o'tmishiga doir ma'lumotlar beriladi, so'ngra tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim kabi syujet bosqichlari orqali rivojlantiriladi. Doston syujetining o'ziga xosligi shundaki, unda tashqi sarguzashtlar qatlamiga qahramonning ichki kechinmalari va ruhiy iztiroblari mahorat bilan payvandlanadi.

O'zbek xalq dostonchiligida kompozitsion qurilish ko'pincha nasriy va she'riy parchalarning almashinib kelishi asosiga quriladi; voqealar bayoni, makon va zamon tasviri nasrda berilsa, qahramonlarning nutqi va hissiy holatlari she'riy shaklda ifodalanadi. Syujet tizimida esa giperbola (mubolag'a) va mifologik unsurlar yetakchi rol o'ynaydi, bu esa asarning epik ko'lamini kengaytirib, qahramon timsolini ideallashtirishga xizmat qiladi. Voqealar zanjiri ko'pincha qahramonning tug'ilishi, g'oyibdan yor ishqiy yoki vatan mudofaasi yo'lidagi chorlov bilan bog'liq tugun bilan boshlanib, ko'plab to'siqlarni yengish orqali yagona g'oyaviy markazga – yaxshilikning g'alabasiga qarab yo'naltiriladi. Shu tariqa, dostonning kompozitsion yaxlitligi barcha epizodlarni mantiqiy bog'lab, xalqning qadimiy qadriyatlari va estetik qarashlarini umumlashtirgan mukammal badiiy tizimni yuzaga keltiradi.

“Qironxon” dostoni variant va versiyalarining tarqalish areali nihoyatda keng bo‘lib, dunyo, xususan, sharq xalqlari og‘zaki ijodida ko‘plab uchraydi. Ayniqsa, o‘zbek, qozoq va qoraqalpoq xalqlari og‘zaki ijodida u alohida o‘rin tutadi. “Qironxon” dostoni variantlarini qiyosiy tahlil qiladigan bo‘lsak, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida uning o‘ndan ortiq betakror namunalari mavjudligini ko‘rish mumkin. Ular orasida Muhammadqul Jonmurod o‘g‘li Po‘lkan, Jolg‘osh Jossoq o‘g‘li, Islom Nazar o‘g‘li, Rahmatulla Yusuf o‘g‘li, Saidmurod Panoh o‘g‘li, Yorlakab Beknazar o‘g‘li, Umr shoir Safarov, Zoir Qo‘chqor o‘g‘li, Bo‘ri baxshi Ahmedov kabi baxshilardan yozib olingan doston variantlarini alohida ta’kidlash joiz. Ushbu variantlarni qiyosiy aspektda o‘rganish folklorshunoslik uchun muhim ilmiy xulosalar berishi shubhasiz. Ma’lumki, “Qironxon” dostoni barcha variantlarida podshoning farzandi bo‘lgan egizak chaqaloqlarning ikki kuchukvachcha bilan almashtirilishi, ajralish (uzoqlashish) motivi, bolalarning ota-onasidan yiroqda voyaga yetishi kabi holatlar boshqa mustaqil deb qaralayotgan dostonlarda ham uchraydi. Xususan, “Rustamxon” dostonida ham ushbu motivlarning ayrim unsurlarini kuzatish mumkin.

Folklorshunoslarning ta’kidlashicha, yetuk baxshi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li epik repertuarida ham “Qironxon” dostoni mavjud bo‘lgan, ammo u yozib olinmagan. “Qironxon” dostoniga ana shunday epik uyg‘unlik xos bo‘lib, unda qahramonning jasorati va sarguzashtlariga keng o‘rin berilgan. Baxshi repertuaridagi “Rustamxon” dostoni bilan “Qironxon” syujeti o‘rtasida muayyan o‘xshash jihatlar mavjudligi ham shundan dalolat beradi. Dostonning boshlanish qismida, ya’ni Sultonxonning befarzandlikdan iztirob chekishi va vazirining juma namoziga borib, xalqdan duo olishni maslahat berishi, Huroyimning kundoshlari tuhmatiga uchrashi va maston hiylasi bilan gunohkor deb e’lon qilinishi, Rustamning ajdarhoni o‘ldirishi va uning turli sarguzashtlari Po‘lkan shoir ijrosidagi “Qironxon” dostoni bilan qisman o‘xshashlik kasb etadi. Biroq “Rustamxon” dostonida go‘dakni kuchuk bilan

almashtirish motivi uchramaydi. Shunga qaramay, “Qironxon” variantlarida bo‘lgani kabi podsho farzandi yashayotgan makonga qalandar qiyofasida kelish motivi mavjud.

G‘uzorlik Ochildan baxshi Chorshanbiyevdan yozib olingan “Oyparcha” dostonida qahramonning otasi bilan tanishishi, Oyparchaning eri Shoniyoz bilan topishishi va haqiqatning ayon bo‘lishi tasvirlari bunga yaqqol misol bo‘la oladi. “Qironxon” va “Rustamxon” dostonlari syujetidagi yuqorida ta’kidlangan o‘xshashliklar ayrim parchalar orqali yanada yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, podshoning xalqdan duo olish orqali maqsadiga erishishga intilishi tasvirlangan epizodda baxshi voqeaga nisbatan o‘z munosabatini bildiradi. “Bachchag‘ar, podsholikdan umidini uzgisi kelmayotir-da”, degan qisqa jumla orqali qahramonning ichki kechinmalari va ruhiy iztiroblari xalqona uslubda ifodalangan. Bu kabi talqinlar dostonning poetik jozibasini yanada kuchaytiradi.

“Qironxon” dostonida Odilxon podshoning xalqdan duo olishi epizodi ham nasriy saj’ vositasida mohirona bayon qilingan. Umuman olganda, dostonning boshlanishidan birinchi she’riy parchagacha bo‘lgan qismda jumlalarning deyarli bir xil qofiyali so‘zlar bilan yakunlanishi asarga musiqiylik va ohangdorlik bag‘ishlaydi. Ustoz Mamatqul Jo‘rayev “Qironxon” dostonining badiiyati va epik ko‘lamining kengligi haqida shunday yozgan edi: “Bu dostonning o‘zbek baxshilari ijodida qayd etilgan hajman eng katta namunasi Muhammadqul Jonmurod o‘g‘li Po‘lkan va Jolg‘osh Jossoq o‘g‘li ijrosida yozib olingan bo‘lib, uning she’riy qismi 15 258 misradan iboratligi ushbu asarning qamrovi va qadr-qimmatini naqadar yuksak ekanini anglatadi”.

“Qironxon” dostoni syujeti “Rustamxon”, “Erali bilan Sherali” kabi mustaqil dostonlarning vujudga kelishiga xizmat qilgani bilan birga, yozma adabiyotga ham ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatgan. Qironxonning oynai jahonni qo‘lga kiritishi, dev-u ajdarlarni yengishi, turli tilsimotlarni yechishi kabi syujet chiziqlari mumtoz adabiyot namoyandalari yaratgan asarlar

qahramonlari sarguzashtlariga yaqin turadi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida ham xalq og‘zaki ijodiga xos ana shunday an’anaviy motivlar mavjud bo‘lib, ularni qiyosiy-analogik aspektda o‘rganish alohida tadqiqotni talab etadi¹. “Qironxon” dostonidagi syujet tizimi va ayrim motivlarning keng tarqalganligining asosiy sababi sifatida asarning ertaklar syujeti rivoji va xalq fantaziyasidan o‘tib chiqqanligini ko‘rsatish mumkin. Ushbu syujetning jahon xalqlari ertaklarida ham faol uchrashi bu fikrni tasdiqlaydi. “Qironxon” dostoni variant va versiyalarining ko‘plab xalqlar folklorida uchrashi uning syujeti nihoyatda qadimiy ekanidan dalolat beradi. Dostonni uning turli variantlari hamda ta’siri ostida shakllangan mustaqil dostonlar bilan qiyosiy o‘rganish dostonchilik nazariyasiga oid qator masalalarni yoritishga xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

“Qironxon” dostoni an’anaviy epik kompozitsiyaga asoslangan bo‘lib, unda xalq dostonchiligiga xos ketma-ketlik, sabab–oqibat munosabatlari va dramatik keskinlik izchil tarzda rivojlantiriladi. Doston syujeti qahramonning dunyoga kelishidan avvalgi voqealar bilan boshlanib, uning g‘ayritabiiy tug‘ilishi, sinovlar orqali kamol topishi va ijtimoiy maydonga kirib borishi bilan davom etadi. Syujetning kirish qismida Do‘rmon mamlakati podshosi Alixonning befarzandligi asosiy dramatik zamin sifatida beriladi. Bu holat epik voqealar rivojiga turtki bo‘lib xizmat qiladi. Podshohning aziz-avliyolarga murojaat qilishi va tushida Xizr tomonidan farzandli bo‘lishi haqidagi bashoratni olishi syujetda g‘ayritabiiylik unsurlarini kuchaytiradi hamda qahramonning alohida taqdirga egaligini oldindan belgilab beradi. Doston syujetining keyingi bosqichida Bo’tako‘zning homiladorligi, hasad va fitna sabab bolalarning yo‘q qilinishi rejalashtirilishi voqealar keskinligini oshiradi. Qironxon va Oqbilakning cho‘lga tashlab ketilishi, ilohiy kuchlar tomonidan asrab qolinishi syujetda sinov va najot motivlarining mujassam ifodasidir. Bu

¹ Маматқул Ж. Халқ ижодиёти – бебаҳо қадрият. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2013 йил 32-сон.

epizodlar qahramonning kelajakdagi mardlik va sabr-toqat sifatlarini shakllantiruvchi muhim kompozitsion bo'g'in hisoblanadi².

Xulosa qilib aytganda, "Qironxon" dostoni kompozitsion qurilishi va syujet tizimi jihatidan xalq epik an'alarining mukammal namunasi hisoblanadi. Unda qadimiy mifologik tasavvurlar, marosimlar, axloqiy qarashlar va estetik ideallar badiiy jihatdan uyg'unlashgan. Doston syujeti yaxshilik va yovuzlik, adolat va zulm, sadoqat va xiyonat kabi qarama-qarshiliklar asosida qurilib, yakunda ezgulikning g'alabasini tasdiqlaydi. Shu bois "Qironxon" dostoni nafaqat folklorshunoslik nuqtayi nazaridan, balki xalqning ma'naviy tafakkuri va tarixiy xotirasini o'rganishda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan epik asar sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Violetta K.W. Folklore in the Digital Age: Collected Essays. Foreword by Andy Ross , Łódź University Press, Jagiellonian University Press, Łódź-Kraków.; 2016, doi: 10.18778/8088-258-4.
2. Ёрматов И. «Алпомиш» достонида сўз такрори шакллариининг қўлланилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. -№ 5. - Б. 53-58.
Sabitova T. O'zbek folklori. Darslik: Toshkent Sarbon LLS. 2024. – B.374.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. – Л.: Наука, 1974;
4. Маматқул Ж. Халқ ижодиёти – бебаҳо қадрият. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2013 йил 32-сони.
5. Каруновская Л.Э. Представления алтайцев о вселенной (материалы по алтайскому шаманизму) // Этнография. –М.: 1935. -№ 4-5. –С.163.

² Каруновская Л.Э. Представления алтайцев о вселенной (материалы по алтайскому шаманизму) // Этнография. –М.: 1935. -№ 4-5. –С.163.